

JADID MATBUOTIDA MA'RIFIY ISLOHOT MUAMMOSI

Sanobar To'laganova

*O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori (Dss).
s.tulaganova@mail.ru*

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qodiriyning dastlabki ijodiy namunasi sanalgan didaktik xarakterdagi she'rlariga alohida to'xtalangan. Yozuvchi she'rlarida jadid g'oyalarini aks ettirishga harakat qilgan. Jadidlarning asosiy maqsadi bo'lgan ma'rifiy islohot, ta'limni yangilash, millat yoshlarini dunyo madaniyati bilan tanishtirish, Yevropa tajribalaridan foydalanish kabi masalalar Abdulla Qodiriyning ham o'ylantirgan. Muallif "To'y", "Ahvolimiz", "Millatimga bir qaror", "Fir aylag'il" kabi she'rlaridagi ma'rifat g'oyasini o'ziga xos yo'sinda aks ettirishga harakat qilganligi tahlillar yordamida ochib berildi.

Kalit so'zlar: Jadid, islohot, ma'rifat, ta'lim, ahli vijdon.

Abstract: The article focuses on the didactic poems of Abdulla Qadiri, which are considered to be the first creative example. The writer tried to reflect modern ideas in his poems. Abdulla Kadiri was also thinking about issues such as educational reform, education renewal, introducing the youth of the nation to world culture, and using European experiences, which are the main goals of Jadids. The analysis revealed that the author tried to reflect the idea of enlightenment in his poems such as "Toy", "Ahvolimiz", "Millatimga bir qaror", "Fir ailagil" in his own way.

Key words: Jadid, reform, enlightenment, education, people of conscience.

XX asr avvalida Turkiston diyori siyosiy-tarixiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda jiddiy to'ntarilish va ko'tarilishning guvohi bo'ldi. Millat tarixida nurli sahifa yaratgan jadidlar uchun Ma'rifat va Mafkura kurash maydoniga aylandi. Kurashzamidida milliy ozodlik va hurriyat tuyg'usi, din qayg'usi birlamchi ahamiyat kasb etdi. Milliy matbuot va jurnalistikani shakllantirish, teatr san'atini millat "oyina"sig aylantira olish, ta'lim tizimida islohot o'tkazish, boshqaruv tizimiga mahalliy kadrlarni yetkazib berish, milliy armiyani bunyod etish bilan bog'liq harakatlar jadidlarning dasturiga aylandi.

O'zbek matbuotning shakllanishida ulug' yozuvchi A.Qodiriyning o'ziga xos o'rni bor. A.Qodiriy, avvalo, jadid g'oyalari ta'sirida adabiyot maydoniga kirib keldi va dastlabki ijodiy namunalarida ma'rifat targ'ibotchisi sifatida gavdalanadi. Ikki rus bosqiniga guvoh bo'lgan adib Turkistonda millat taqdiri hal etilgan pallada qo'lga qalam tutdi.

Yozuvchining ijodiy konsepsiyasi mavzu ko'lamiga ko'ra ikki yirik yo'nalish asosidan tarkib topgan. Birinchisi, ijtimoiy-iqtisodiy islohatparvarlik, ikkinchisi, diniy xurofotga qarshi kurash masalasi. Uning dastlabki she'ridan tortib, to yirik janrdagi asarlarigacha mana shu ikki yo'nalish oralig'ida bo'y ko'rsatadi. Adibning birinchi maqolasi 1914-yil 1-apreldagi "Sadoi Turkiston" gazetasida, "Toshkent xabarlar"i ruknida "Yangi masjid va maktab" nomi bilan chop bo'lgan. Bir boyning masjid yoniga "Usuli jadid" maqomidagi uch xonali oynavand maktab qurib

berganligi aytiladi. Jadid usulidagi maktabni qurib bergan boyni matbuotda e'tirof etish, o'z navbatida reklama – namoyish vazifasini bajargan. Va bu yo'l jadidlar tomonidan qo'llangan samarali usullardan biridir. Yozuvchi tomonidan yozilgan bu kichik xabar oddiy axborot tarzida bo'lib qolmasdan, uning mohiyatida millat sarmoyadorlarini shunday ishlarga targ'ib tashviq qilish maqsadi yotadi.

Yozuvchining 1915-yilda yozilgan "To'y" nomli she'rida millatni chalg'itayotgan muammolar haqida mulohaza yuritiladi. ("Sadoyi Turkiston" 1915-yil, 64-son, 20-mart). Eng qizig'i she'rda muallif muammoga nafaqat tanqidiy munosabat bildiradi balki uni bartaraf etish yo'llarini ham ko'rsatishga harakat qiladi. Qodiriyning dastlabki ijodiy namunalari maktab va to'y masalasiga alohida diqqat qaratilgani bejiz emas. Bu hol uning jadidlarning g'oyalari bilan hammaslak ekanligini ko'rsatadi.

She'ring har bir baytida yozuvchi zamonasining og'riqli muammolarini hajv yo'li bilan ko'rsatib beradi. Aslida, to'yga, to'g'rirog'i, ortiqcha dabdabali marosimlarga millat ravnaqiga to'sqinlik qilayotgan muammo sifatida yondashish millat faollariga xos ijtimoiy-ma'rifiy qarashning o'ziga xos ko'rinishi edi. To'y masalasi jadidlar nazdida, eng og'riqli va millatni zalolatga yetaklovchi muammo sanalganligini tarixiy manbalar tasdiqlaydi. Holbuki bu mavzu bugunga qadar dolzarblik ahamiyatini yo'qotgan emas. Millatning azaliy muammolaridan biri ekanligini e'tibordan soqit qilmaslik lozim.

Qodiriy davrning yetakchi g'oyalarini she'rlari orqali aks ettirishni ma'qul bildi. E'tibor beriladigan nuqta: muallif dastlabki badiiy ijodni jadid kayfiyatini aks ettiruvchi she'rlar bilan boshlaydi. U she'ring badiiy-estetik qiymatini hisobga olmaydi, balki tarbiyaviy jihatini muhim sanaydi. She'rga g'oyani aks ettiruvchi vosita sifatida yondoshadi. Bu jihatlar hali muallifning badiiyat nuqtayi nazaridan tajribasizligi bilan izohlanib, ma'rifatparvarlik hissi ustivorlik qilganini ko'rsatadi.

To'y na diniy, na milliy marosim, mahalliy xalq shu yo'lda bor budini sarflab, riyoga berilishi, ortiqcha tomoshaga o'chligi qavmni halokat yoqasiga olib borishi jadidlarni tashvishlantirgan. Jadidlarni qiynagan muammo bugun ham yechimini topa olmayotgani hali hanuz millat tafakkurida ma'naviy bo'shliq borligidan darak beradi.

She'r matniga diqqat qaratilsa, yozuvchining maqsadi oydinlashadi. "*Amr etubdurmi bizg'a Qur'on to'y*", "*Mundayin ishlar shar'imizda yo'q*", "*Kelingiz do'stlar, din qarindoshlar*", "*Tashlasun bo'lsa gar musulmon to'y*". E'tibor berilsa, muallif mazkur masalaga diniy nuqtayi nazardan yondashadi, ya'ni bid'at va johillikni qoralaydi. Shariat buyurmagan ishlarni qilish, xurofotga berilish natijasida el ilm-ma'rifatdan to'silishini muallif kichik she'r bag'riga singdirib yuborgan. Muallif bunday ortiqcha havaslardan millatni "Qur'on amri" qutqarishini, "aqllik kishi" va "ahli vijdon" bunday illatlardan saqlanishi lozimligini ta'kidlaydi. "*Aqllik*

kishi" va *"ahli vijdon"* tushunchasi yozuvchi ijodiy konsepsiyasida muhim o'rin tutadi. Qodiriyga ko'ra diniy va dunyoviy bilimga ega bo'lgan odam tugal taraqqiyparvar sanalgan. Shunday nuqtalarda muallifning nafaqat milliy balki din qayg'usi bilan masalaga yondashganligini ko'rish mumkin.

Ijodkorning *"Fikr aylag'il"* she'rida ham yana to'y masalasiga murojaat qilinadi. *"Yer sotarlar elda necha to'y bajo etmak uchun, Chunki bid'atin yo'lida ham fidodur jonu tan"*. Yer o'zbek xalqida vatan tushunchasiga tenglanadi. Muallif hoyu-havas yo'lida hatto vatanidan kechayotgan millatdoshlarni fikr aylashga chaqiradi. Mahalliy aholining savodsizligi va johilligi ortida shunday ortiqcha chiqimlarning kelib chiqishini qoralaydi.

"O'rtadan chiqsa agar millatni yaxshi suyguchi, Biz ani dahriy sanab, to'fangcha birla otamiz" deya olomonning umum saviyasi va davr kayfiyatini ochib beradi. Mazkur misrada yangilik va eskilik orasida turli tomonga ajralib tobora zaiflashib borayotgan millatning ahvoliga ishora bor. Yurt istiqboli xatarda qolayotgan pallada odamlarning maishiy tashvishlar bilan ovora ekanligi kinoya orqali ochib beriladi. Savodsizlik orqasida odamlarning bid'atga berilishini ma'rifat bilan *"emlab"* millatni fikriy uyg'oqlikka da'vat etadi. *"Kelingiz yoshlar, ziyolilar bu kun g'ayrat qiling, Uxlaganlarni agar qodir esak uyg'otamiz."*

"Ahvolimiz", *"Millatimga bir qaror"* she'rlarida ham millatni jaholatga yetaklayotgan illatlar fosh qilinadi. *"Joyi kelgan chog'ida vijdonni pulg'a sotamiz"*, *"Jaholat cho'l sahrosiga minba'd sabzavor o'lsun"*, *"Bu kun ilmning bo'yi birlan dimog'lar mushkibor o'lsun"*, *"Qaysi fosiq, qaysi johil, qaysisi bo'ldi chapan?"*, *"Bachchag'a kokil solib, oh-voh ilan o'ynotamiz"* kabi misralarda ona Turkistonni azoblab kelayotgan yiringli yaralar ochib beriladi. Din ahkomlariga bo'ysinmaslik, johillik, ilm ma'rifatdan yiroqlashuv, bachchabozlik, nashavandlik kabi illatlar nishonga olinadi. Har bir satrda millatni tannazulga yetaklovchi global xarakterga ega muammolar yoritib berilgan. Mazkur muammo keyinchalik adibning yirik janrdagi asarlarida konseptual ahamiyat kasb etib, roman strukturasi alohida syujet yo'nalishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Kalvak maxzum, Abdurahmon, Toshpo'lat tajang obrazlarining tub ildizi uning dastlabki she'rlarda ilgari surilgan tezislar bilan chambarchas bog'liq ekanligi bejiz emas.

Yozuvchining ijodiy bisotida she'r ko'p emas, sanoqli, ularning nomlanishida ham o'zaro uyg'unlik ko'zga tashlanadi. *"To'y"*, *"Ahvolimiz"*, *"Millatimga bir qaror"*, *"Fikr aylag'il"* deb nomlanib xalq tafakkurining tadrijiy takomili nazarda tutilgan, yoki muallif orzusi bo'lgan ehtimol. Umummaxrajda Turkistonning ahvolidan kuyinish, dardiga malham istash hasrati jamlangan.

*"Qodiriy nazdingiza oz hasratidin so'yladi,
Ayb etub qilmang haqorat, muhtaram ahli vatan"*.

Uning she'rlaridagi g'oya asta-sekin nasriy asarlariga ham ko'chib o'tadi "To'y" she'ridagi g'oyaviy niyat "Baxtsiz kuyov" dramasida davom ettirilib, keyingi asarlarida muammo ildizlariga yanayam chuqurroq razm solinadi. Muallifning "Baxtsiz kuyov". Teyotr risolasi nomli asari 1915-yilda yozilib, "Turkiston maishatidan olingan to'rt pardalik foji'a" deb nomlangan. Qodiriy shunday yozadi: "1913-yillarda chiqq'an "Padarkush" pesasi ta'sirida "Baxtsiz kuyov" degan teatr kitobini yozub yuborg'animni o'zim ham payqamay qoldim". Shu davrda Behbudiyning "Padarkush"idan keyin o'zbek adabiyotida unga taqlidan bir qancha asarlar vujudga keldi. "To'y" muallifi – Nusratullo Qudratullo o'g'li. 1914. "Juvonmarg" – Abdulla Badriy. 1915. Hoji Mu'inning "Eski maktab, yangi maktab", "Mazluma xotin", "Juvonbozlik qurboni" (1916).

Asarda ortiqcha dabdabaga berilish va johillik orqasida qarzga kirib ketgan ikki yoshning fojiali hayoti ochib beriladi. O'zgalarning maslahati bilan to'y o'tkazgan yoshlar baxtsizlikka uchraydi. Sahna asarida johillik va ma'rifatdan uzoqlashish orqasidafojiaga duch kelgan kimsalarning qiyofasi ifodasini topdi. Muallif bu pyesasida mahalliy boylarni taraqqiyparvar va saxovatli bo'lishga chaqirib, unda to'y marosimidagi isrofgarchilikka yo'l ochadigan eski odatlarga qarshi kurashish g'oyasini ilgari suradi. Asar voqealari Solih ismli yigitning uylanishi voqeasi asosiga quriladi. Boydan qarzga pul olib, vaqtda to'lay olmagan kuyov Solih va kelin Rahima ruhiy tushkunlik oqibatida o'z joniga qasd qiladi. Asar yoshlarning fojiali o'limi bilan yakunlanadi. Qurbon bo'lgan yoshlar taqdiri millat kelajagi bilan chambarchas holda ko'rsatib beriladi. To'y baxtga yetaklovchi omil emas, ma'naviy inqirozning belgisi sifatida yoritib beriladi.

Adabiyotshunos I.G'afurov yozuvchi ijodida to'y mavzusiga yaqin qiziq mulohazalarni bildiradi: "Abdulla Qodiriy romanlarida barcha voqealarning markaziga uylanish tugunini qo'yadi. Barcha voqealar, tarixlarning boshida shu tugun turadi. Tarixning barcha kir va oliyjanob yo'laklariga shu tugun orqali kiriladi" [1. I.G'afurov, B. 42]. Munaqqid adib ijodida uylanish masalasi konflikt uchun turtki vazifasini bajarganini ta'kidlaydi. Ustoz mazkur masalaga adib romanlari misolida yondashadi. Nazarimizda, yozuvchi bu masalaga ijodga kirib kelgandayoq e'tibor qaratgan dastlabki ijodiy namunalari bu fikrni tasdiqlaydi. Va, albatta bu jadidlarning g'oyasi bilan mushtarak holda kelganligi yozuvchining tafakkur tadrijini anglashimizga yordam beradi.

Nazarimizda, adib romanida nikohning muqaddasligi va johillik oqibatlarini badiiyat san'ati orqali chizadi. Yurt istiqboli qayg'usi va hokimiyatning qo'ldanketishi, diniy-milliy kamsitilish adibni yirikroq ko'lamda asar yozishga undagan.

Yozuvchi she'rlari vositasida jamiyat iqtisodini o'nglash uchun avvalambor ruhoniyatni, ma'naviyatni boyitish lozimligini ta'kidlaydi. To'y – diniy yoki milliy marosim emas, balki xalqni chalg'itish uchun xizmat qilayotgan bir voqelik ekanligiga e'tibor qaratadi. Turkistonni bu illatdan ozod etmoq uchun bolalarimizni

diniy va dunyoviy ilmlardan xabardor etmog'imiz lozim, degan xitob butun asarning mag'ziga singdirilgan.

Qodiriy dastlabki ijodiy namunalari sanalgan she'r va dramasida bid'atga aylangan urf-odatlardan qutulish, to'y, uloq, qimorbozlik, ichkilikbozlik, xotinbozlik kabi illatlarga barham berish, yangi usul maktablarini ko'paytirish, unda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarni ham o'rgatish orqali millatni g'aflatdan uyg'otish mumkin, deb bildilar. Ana shu ruhdagi asarlarda shariatda belgilanmagan tartiblarga ergashish, bid'at xurofotga berilish ma'naviy inqirozga olib kelishi ko'rsatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'afurov I. Abdulla Qodiriy siymosi / Qodiriy abadiyati. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2014.